

до Північної Русі на початку XIV ст. проходив саме через Чернігів, який, за текстом, в цей час, як і раніше, мав статус міста.

Митрополит московський та Коломенський Макарій (Булгаков), автор такої ґрунтовної праці, як «Історія російської церкви», в додатках до книги третьої цього дослідження наводить список відомих йому за документами з архіву Синоду єпископів чернігівських та брянських, які жили в XIV – на початку XV ст. Список цей складається всього з п'яти імен: Павло (рукопокладений в квітні 1332 р.), Іоан (рукопокладений 19 вересня 1335 р.; згадується в 1345 р.), Нафанаїл (згадується після 1356 р.), Григорій (згадується в 1377 р.), Ісаакій (перебував на цій посаді в 1389-1415 рр.) [2, 648]. Безумовно, цей перелік не можна сприймати як доказ повернення після відомих подій кінця XIII – початку XIV ст. єпископської кафедри до Чернігова в першій половині XIV ст. Недарма ж і назва зберігається подвійна. Однак, це щонайменше свідчить про важливість Чернігова як релігійного центру навіть в час його беззаперечного занепаду.

Особливу увагу привертає згадка Чернігова в Никонівському літописі під 1352 р. в контексті опису перебігу епідемії чуми на Русі, яка потрапила сюди через Псков: «Того же лета бысть моръ силенъ зело въ Смоленске, и въ Кіеве, и въ Чернигове и въ Суждале, и во всей земле Русстей смерть люта, и напрасна, и скоро» [5, 224]. Чернігів тут поставлено в один ряд з одними із найбільших міст Русі. При чому Суздаль та Київ, як і Чернігів, пережили штурми монголами, однак остаточно не втратили ані свого міського статусу, ані ролі в політичному та релігійному житті Русі. Цей факт досить впевнено свідчить про значення Чернігова в середині XIV ст.

Невелику кількість свідчень кінця XIII – першої половини XIV ст. про Чернігівщину, яка, на думку А.Н. Насова, зайвий раз підтверджує зміну Черніговом свого колишнього статусу [3, 28], можна пояснити втратою власне чернігівського літописання через буремні події, що відбувались тут у XIII – XVI ст. (і навіть пізніше), та перенесенням центрів літописання до Південно-Західної та Північно-Східної Русі. Однак, навіть наявна невелика кількість повідомлень за своїм змістом дозволяють говорити про неперервність існування Чернігова у найскладніший для його історії період.

Посилання

1. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р.В. Зотов. – СПб., 1893. – 375 с.
2. Макарій (Булгаков). История русской церкви / Макарій (Булгаков). – М., 1995. – Кн. 3. – 668 с.
3. Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / А.Н. Насонов. – М. – Л., 1940. – 178 с.
4. ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. II. – 638 с.
5. ПСРЛ. – СПб., 1885. – Т. X. – 244 с.

Демьяненко Д.Р. Упоминания о Чернигове второй половины XIII – середины XIV ст. по письменным источникам

Автор анализирует малочисленные письменные упоминания о Чернигове второй половины XIII – середины XIV ст., находя в них подтверждения продолжения существования города в это время.

Ключевые слова: письменные упоминания, Чернигов, послемонгольское время.

Demianenko D.R. The mentions about Chernihiv in the second half of the XIII – middle of the XIV centuries in written sources

The author analyzes the few written mentions about Chernihiv during the second half of XIII – middle of XIV centuries, finding the confirmation of the existence continuation of the city at this time.

Key words: written sources, Chernihiv, postmongol period.

21.03.2012 р.

УДК 393:257.2:94(477)

Р.М. Луценко

СВІТ ЖИВИХ – СВІТ МЕРТВИХ (ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА КОНТАКТИ)

Статтю присвячено проблемі взаємозв'язку та контактів світу мертвих та світу живих в язичництві східних слов'ян. Слов'яни вірили у продовження життя після смерті та взаємозв'язок живих і мертвих. З цієї віри постав культ предків та страх небезпечних мерців (русалки, упири, і т. д). Це породило систему обрядів, які шанувували та задовбували померлих.

Ключові слова: язичництво слов'ян, світ живих, світ мертвих, культ предків, упир.

До проблеми взаємозв'язків та взаємовпливів світу живих та світу мертвих у слов'янському язичництві у своїх роботах зверталось багато істориків, етнографів, фольклористів (Д.К. Зеленін [6; 7], Іларіон (Огієнко) [8], Б.О. Рибаків [15; 16], В.Я. Пропп [14], А.К. Бабурін [1], Н.М. Венецька [3], М.М. Козлов [10] та інші).

В уявленні слов'ян-язичників світ живих і світ мертвих мали міцний взаємозв'язок та взаємовплив. Живі залежали від мертвих, мертві від живих, і цей зв'язок постійно підтримувався. Кордони між світами були розмиті, існувало велика кількість контактних зон. Представники різних світів могли досить вільно перетинати ці кордони. Так, мерці приходили до живих, а живі могли потрапити у потойбіччя. Це було обумовлено вірою у потойбічне життя. Вважалося, що смерть, це лише перехід людини з одного світу до іншого. Потойбічний світ нічим не відрізнявся від реального, а небіжчики, переступивши поріг смерті, продовжували своє «життя» без суттєвих відмінностей від земного. Зберігалася й соціальна ієрархія з усіма її елементами: суспільний ранг, його зовнішні прояви, супровідні деталі побуту, одяг, оточення, розміри нового помешкання і т. д [13, 23-24].

Віра людини у продовження життя після смерті породила культ предків. Смерть, як перехід між світами, не розривала і приналежність до роду. Людина просто переходила в межах роду від живих до мертвих, зберігаючи і шлюбні відносини. Вважалося, що вона навіть у потойбічному світі повинна мати сім'ю (дружину або чоловіка). Коли вмирав чоловік, жінки нерідко добровільно йшли за ним під час здійснення поховального обряду, щоб разом перейти на той світ і таким чином продовжити шлюб. Про це свідчать арабські та візантійські автори. Обряд, коли померлому чоловіку, що не знаходився у шлюбних відносинах, у потойбіччя надали дружину, був зафіксований Ібн Фадланом на Волзі [9, 144-145].

Вірування про взаємозв'язок земного та потойбічного світу, предків та нащадків, покровительство, що проявляють предки по відношенню до найближчих родичів, суспільні стосунки, коли вирішується доля народу, сягає спільноіндоевропейського періоду. Давні слов'яни зберегли спільноіндоевропейські уявлення про могутність предків. Це обумовлено перебуванням їх у потойбічному світі [3, 17]. Ці уявлення у давніх слов'ян утратили стрункність логічно витриманої системи через довготривалий процес трансформації та переосмислення.

Перехід у розряд предків – процес зі зворотнім вектором у порівнянні з іншими переходами у новий статус. Для того, щоб стати предком, померлий повинен не стільки здобути нові якості та ознаки, скільки утратити наявні. Приєднуючись до одвічного коловороту, померлі утрачали ім'я, вік, індивідуальність, стаючи частиною анонімного об'єднання передків [1, 119].

З культом предків пов'язаний язичницький бог Велес. У загальній триповерховій композиції Збруцького ідола, що відображає давні уявлення про троїсту вертикальну структуру Всесвіту, зображення Велеса займає найнижчий рівень, що відповідає підземному світові. Божество, зображене на ідолі, стоїть на колінах, і головою та руками підтримує плоску землю з людьми на ній. Це зображення, з деякими відмінностями, повторюється на трьох гранях пам'ятки – передній і боковій. На четвертій, задній, в полі нижчого ярусу ніяких зображень немає. Інтерпретація зазначеного підземного персонажу саме як Велеса-Волоса належить Б.О. Рибаківу [15, 243–244]. Роблячи цей висновок, учений спирається на дані лінгвістів. У індоевропейських мовах один із семантичних відтінків кореня «vel-» пов'язаний із замогильним світом, мертвими предками, які лежать у землі [16, 421]. Б.О. Рибаків зазначає, що «Волос – доброзичливий бог землі, в якій спочивають предки». Він «обережно тримає на своїх плечах площину земного простору з людьми на ньому». [15, 247]. Символічно нащадки

спираються на здобутки предків та їх постійну турботу і допомогу. Це тлумачення пов'язане з тим, що померлі предки лягли у землю і як би злилися з нею в єдине ціле. Предки, знаходячись у землі, мають вплив на урожай, приплід тварин, а, відповідно, і на добробут живих. Тому турбота про врожай переплітається з турботою про предків. Зв'язок предків з урожаєм простежується у дідуху (перший чи останній сніп з поля, що на різдвяні свята символізував предка). Саме з появою дідуха в хаті до святкового столу приходили душі померлих предків. Біля нього для них залишали ритуальну їжу. Потрібно відмітити, що останній сніп часто присвячували Велесу («Велесу на борідку»).

Для того, щоб предки залишалися доброзичливими, живі постійно повинні проводити відповідні обряди – приносити жертви предкам, висловлювали їм свою шану та любов.

У слов'ян були регулярні календарні свята, що вшановували предків – Святки, Масляна, Русалії та інші. Ці свята були тісно переплетені з аграрною обрядовістю, тому християнство не могло їх викоринити. Літописець під 1068 р. причини нашестя половців убачав саме у прихильності населення до язичницьких свят та традицій: «Способами всякими диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од бога: трубами, і скоморохами, і гуслами, і русаліями. Ми бачимо ж ігрища витолочені, і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, мало їх знаходиться в церкві. Тож через це кари усякі ми дістаємо од бога нашестя ворогів» [11, 105].

На ці свята живі приносили своєрідні жертви померлим (їжа, напої), як вдома (Святки), та і на кладовищах (Діди, Русалії). У повчанні «Слово про ідолів» автор зробив певний перелік, що готували померлим, – м'ясо, сир, масло, яйця, хлібні вироби, мед, пиво тощо [4, 15]. Це вказує на досить багатий стіл, який мав задовольнити всі потреби предків.

Окрім принесення жертви була традиція гріти предків, коли у дворах розводили багаття, думаючи, що до цих вогнищ приходять обігрітися померлі [4, 34].

Давньоруський автор XIII ст. зафіксував традицію запрошувати митися померлих. Топили лазні, готували рушники та запрошували померлих: «Мийтесь!». Підлога у лазні посипалася попелом, і якщо на попелі були сліди, господар був упевнений, що мертві приходили митися [4, 15].

Ці комплекси дій, направлені на вшанування предків, проводились регулярно і виступали запорукою підтримки предками господарства нащадків.

Але не всі померлі доброзичливо ставилися до живих. Російський етнограф Д.К. Зеленін сформулював концепцію двох видів мерців: свої мерці (добрі предки) та «заложні мерці» (опойці,

самогубці, утопленики – ті, хто помер нестандартною смертю, або люди, які ще за життя мали ореол незвичності – ворожки, відьми, чаклуни). «Заложні мерці» могли шкодити живим людям, по-перше, у якості упирів; по-друге, вони могли завдавати шкоди урожаю або насилати посуху. Д.К. Зеленін уперше проаналізував різницю між «своєю» та «не своєю» смертю та пов'язаний із цим розподіл мерців на «чистих» та «нечистих». «Чисті» мерці відрізняються в цілому доброзичливістю; нечисті ж мають дурний вплив на живих, приносять лихо та нещастя. «Нечистими» у багатьох народів вважалися ті люди, які померли незвичною смертю, «не прожили свій вік», не розтратили свою життєву силу: самогубці, утопленики, жінки, які померли під час пологів, померлі внаслідок насилля тощо. «Нечистих» мерців ховали, здебільшого, без могили [6, 399-414].

Після смерті тіло померлої людини, в уявленнях слов'ян, відправлялося до місця свого поховання, де і розпочинало своє самостійне життя в якості мерця. Мрець, на їх переконання, міг говорити, їсти, спати, ходити. Він мав певні потреби, тому до могили клали набір предметів (зброю, побутові речі, інструменти, прикраси і т.д.) і їжу, які мали забезпечити належне існування мерця у новому «домі». І якщо покладене до могили задовольняло мерця, то в нього не було потреб виходити з неї, а рідні, щоб він не сумував, приходили до нього, спілкувалися, приносили їжу, напої, проводили певні обряди. Тому, забезпечений всім необхідним, мрець існував у могилі, не турбуючи живих.

Із «заложними мерцями» все було складніше. Вони мали, здебільшого, нетипові поховання, досить часто без їжі та речей, що спонукало мерців до виходу з могили в пошуках необхідного. До того ж, ці мерці були обділені увагою інших людей, бо до них майже не приходили. Навіть у потойбіччі вони були самотніми, бо, здебільшого, були поховані за межами кладовищ. Обділені увагою з боку живих, ці мерці досить часто були негативно налаштовані і могли заподіяти лихо живим людям як своєрідну помсту за неналежне поховання та ставлення до них. Щоб нейтралізувати таке ходіння, досить часто над потенційно неспокійними мерцями проводили охоронні обряди. Так, в першу чергу, ці обряди були спрямовані на унеможливлення руху мерця. Яскравий приклад цього маємо в «Повісті минулих літ». Так, після смерті тіло князя Володимира Великого було загорнуте в килим і покладено на сані [11, 74]. А князя Василька після осліплення також загорнули в килим, як мерця [11, 149]. Окрім загортання мерця були і дещо радикальніші засоби: пробивання цвяхами або кілками тіла, зв'язування кінцівок, підрізування сухожилів. З такою традицією пов'язують скорчені поховання на давньоруських могильниках [13, 88-93]. Також існували засоби відволікати увагу мерця – насипання до могили

маку чи жита. Мрець, який хотів вийти, починав рахувати макові зернятка, та з першими півнями збивався та починав знову. Віра в можливість мерців приносити лихо була настільки сильною, що навіть в «Повісті минулих літ» під 1092 р. є опис того, як мерці, верхи на конях, лютовали у Полоцьку [11, 130]. Також люди вірили в можливість «заложних мерців» створювати посуху.

Побоюючись можливих негативних дій «заложних мерців», слов'яни створили комплекс обрядів, що мали задобрити мерця. Це імітація поховального обряду та приношення жертвовної їжі «заложним мерцям» [5, 25-26]. Наприкінці весни по «заложним мерцям» проводили особливі поминки, які мали їх заспокоїти, компенсувавши відсутність справжнього поховання. З приходом християнства час таких поминок став співпадати із сьомим тижнем після Пасхи. Ці поминки відзначались загальним весіллям, супроводжувались музикою [7, 132-133].

З нейтралізацією потенційно небезпечних покійників чудово справлявся язичницький поховальний обряд – кремація, в ході якого тіло утрачало свій фізичний (матеріальний) облік і перетворювалось у безпечну купку перепаленого праху. Так, Баба-Яга (мрець у напіврозкладеному стані) [14, 69-70] здебільшого гине у вогні. Вогонь завжди з найдавніших часів наділявся властивостями очищення. Але у випадках, коли тіло не знаходили, в уяві живих людей воно продовжувало жити і мало можливість приносити людям шкоду. Проведення надтілом навіть найпростішого поховального обряду, але з дотриманням певних норм, було запорукою безпечності мерця для живих у майбутньому. Так, пригадаємо княгиню Ольгу, яка просила древлян дозволу провести над тілом чоловіка поховальні обряди, щоб заспокоїти його, урятувати його від страшної долі «заложного мерця», бо за всіма ознаками тіло Ігоря могло стати таким: по-перше, він був жахливо вбитий у статусі полоненого; по-друге, поховальний обряд, створений над ним древлянами, аж ніяк не відповідав статусу князя. Ольга виконала всі необхідні складові поховального обряду. Вона плакала за чоловіком, звела курган, провела тризну, та жорстоко помстилась.

У випадках, коли тіло мерця не знаходили, і, відповідно, не проводили над ним необхідних обрядів, у людській уяві одразу відносили до «заложних мерців». Яскравий приклад цього – ставлення до утоплеників, які (в людській уяві) після смерті ставали русалками.

Страх перед «заложними мерцями» є похідним від страху самої смерті. Так, навіть смерть самого «заложного мерця» пов'язана з тайною (самогубці, утопленики, зниклі в лісі), а кожна тайна породжує міфи, чутки та іншу необ'єктивну інформацію. Так, люди, боячись негативних дій «заложного мерця», проводили комплекс дій, що мали нейтралізувати

мерця. Віра в таких мерців стала невід'ємною частиною нашої самотньої культури. Вона залишила по собі слід в казках, піснях, звичаях та святах, стала джерелом натхнення при створенні шедеврів української літератури: «Вія» Миколи Гоголя, «Лісової пісні» Лесі Українки тощо.

Відображення віри в «злих» і «добрих» мерців, необхідності задобрювати обидві категорії можемо побачити в повчанні «Слово святого Григорія» («Слово про ідолів»), де автор зазначав, що слов'яни клали треби упирям і берегиням [4, 24-25].

Також існувала віра у можливість живих проникати до потойбічного світу і повертатися живим звідти. Рештки цих вірувань збереглися у фольклорних джерелах (казках та баладах). Здебільшого проникнення живої людини до потойбічного світу було зумовлене бажанням отримання магічних предметів або визволення людини з потойбіччя. Відображення цього маємо у сюжетах казок; найяскравіший приклад цього – звернення героя до Баби Яги (мерця, уособлення смерті). Не завжди мрець добровільно віддає свої магічні речі, тому досить часто герой заволодіває ними, викравши чи отримавши хитрощі [14, 69-70]. Використання цих магічних речей дає змогу герою досягти мети (вбити антигероя, подолати перешкоди, виконати завдання).

Навіть богатирі вступали у взаємодію з потойбічним світом. У давньоруській билині «Святогор і Ілля Муромець» зображено передачу зброї від мерця до живої людини [2, 52-57]. Святогор, знаходячись у труні, наказав Іллі Муромцю взяти його зброю (меч, саблю) та рубати труну, щоб вивільнити його. Взявши зброю, богатир почав рубати труну, але не зміг вивільнити друга. Тоді Святогор запропонував дунути на Іллю Муромця богатирським духом, щоб надати йому сили. Отже, в даній билині бачимо, як Ілля Муромець з дозволу померлого Святогора отримав його зброю. Окрім зброї від мерця він може отримати і частину богатирської сили померлого.

У билині «Михайло Потик» герой йде до могили разом із померлою дружиною (за попередньою домовленістю), і завдяки хтонічній істоті (змії) оживляє свою померлу жінку та повертається до світу живих [2, 209]. Тобто не тільки живий міг потрапити до світу мертвих, а й з мертвої людини могли зробити живу.

Таким чином віра слов'ян у потойбічне життя та нерозривність зв'язків у середині роду породила комплекс вірувань у взаємозв'язок живих і мертвих, їх постійний контакт та необхідність підтримувати цей контакт.

Померлі по відношенню до живих можуть бути добрими (предки) та злими (упирі, «заложні мерці»); обидві категорії мерців потрібно задобрювати обрядами та жертвами, щоб предки давали урожай

та приплід, а упирі не завдавали живим шкоди.

Посилання

1. Байбуурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А.К. Байбуурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
2. Былины. – Л.: Сов. Писатель, 1986. – 552 с.
3. Велецкая Н.Н. Символы славянского язычества / Н.Н. Велецкая. – М.: Вече, 2009. – 320 с.
4. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М.: 1913. – Т. 2. – 316 с.
5. Дынин В. И. Когда расцветает папоротник / Дынин В. И. – Воронеж, 1992. – 223 с.
6. Зеленин Д. К. Древнерусский языческий культ «заложных» покойников / Д.К. Зеленин // Вестник АН СССР, 1917. – Т.11. – с. 399-414.
7. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Выпуск 1. Умершие неестественной смертью и русалки / Д.К. Зеленин. – М.: «Индрик», 1995. – 432 с.
8. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / митрополит Іларіон. – К.: Обереги, 1994. – 424 с.
9. Ковалевський А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922./ А.П. Ковалевський. – Харьков: Харьковский университет, 1956. – 348 с.
10. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61-73.
11. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
12. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX – XIII вв. (по данным погребальных памятников) / О.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1987. – 168 с.
13. Моця О.П. Ричка В.М. Київська Русь від язичництва до християнства / О.П. Моця, В.М. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.
14. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – Л., 1986. – 365 с.
15. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 783 с.
16. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.

Луценко Р.Н. Мир живых мир – мир мертвых (взаимосвязь и контакты)

Статья посвящена проблеме взаимосвязи и контактов мира мертвых и мира живых в язычестве восточных славян. Славяне верили в продолжение жизни после смерти и взаимосвязь живых и мертвых. Из этой веры появился культ предков и страх опасных умерших (русалки, упыри, и т. п.). Это породило систему обрядов, которые чествовали и задабривали умерших.

Ключевые слова: язычество славян, мир живых, мир мертвых, культ предков, упырь.

Lutsenko R. M. World of the alive vs World of the dead (comparison and contrast)

This article compares and contrasts the world of the alive and the world of the dead in the paganism of the Eastern Slavs. Slavs believed in life after death and a relationship between the living and the dead. From this belief grew the cult of ancestors and fear of the supernatural (ghosts, mermaids, vampires, etc) appeared. And such belief caused the appearance of rites and rituals to appease the spirits of the deceased.

Key words: paganism of Eastern Slavs, world of dead, world of alive, cult of ancestors, vampire.

12.04.2012 р.